

Kamila Szymańska

Muzeum Okręgowe w Lesznie

Komeński w Lesznie

Jan Amos Komeński spędził w Polsce ponad dwadzieścia lat swego życia, z czego większość w Lesznie. Jego pobyt w grodzie Rafała i Bogusława Leszczyńskich przypadł na lata: 1628–1641, 1642–1650 i 1654–1656 z przerwami na wyjazdy do Anglii, Siedmiogrodu, Szwecji oraz Elbląga. Opuszczając rodzinne Morawy w 1628 roku żywił nadzieję na powrót do wolnej ojczyzny. Nadzieję tę przekuł na wygnaniu w aktywność duszpasterską, polityczną i przede wszystkim naukową. Efekty wytężonej pracy w służbie narodu czeskiego w postaci nowoczesnych podręczników, dzieł teoretycznych stawiających ucznia w centrum zainteresowania pedagogiki oraz rozwijana teoria pansofii — by wyliczyć najważniejsze i najbardziej spektakularne osiągnięcia Comeniusa — powstały na ziemiach polskich. Pobyt i działalność Komeńskiego w Lesznie rozpatrywać należy z różnych perspektyw: przywódcy Kościoła i duchownego (pełnił funkcje konseńiora od wiosny 1632 roku i seniora Jednoty od 1648 roku), nauczyciela w leszczyńskim gimnazjum (do 1629 roku) i rektora tej szkoły (w latach 1637 lub 1638–1641). Niezależnie od tych obowiązków zajmował się Komeński pracą naukową; był wreszcie obywatelem Leszna i w jego życiu także uczestniczył.

Pobyt Komeńskiego w Lesznie przypadł na jego dojrzały wiek. Przybył do Polski jako żonaty po raz wtóry mężczyzna, duchowny — przewodnik religijny i uczonego dążący do kształtowania „nowego” człowieka na drodze edukacji rozumianej jako ustawiczny proces. Tej idei podporządkował swe życie. W Lesznie znalazł sprzyjające warunki do kontynuowania pracy naukowej i pisarskiej zapoczątkowanej w ojczyźnie. O powodzeniu działalności intelektualnej Comeniusa zadecydowało kilka czynników, między innymi dogodnie przygraniczne położenie Leszna, przychylność jego właścicieli dla różnowierców i pedagogicznych projektów Komeńskiego, intelektu-

alna atmosfera miasta i pokojowe współistnienie różnych wyznań, wreszcie stały kontakt ze szkołą.

W pierwszym okresie pobytu w Lesznie Komeński skupił się na ukończeniu rozpoczętych w Czechach prac: *Paradisus ecclesiae* (1630), *Praxis pietatis* (1630, 1631) oraz realizacji swych młodzieńczych koncepcji pedagogicznych (*Theatrum universitatis rerum*), szczególnie „czeskiej dydaktyki”, która ostatecznie — napisana w Lesznie w latach 1627–1638 — wyszła drukiem w Amsterdamie w 1657 jako *Didactica magna*.

Trwająca w kryzysie i wymagająca natychmiastowych reform leszczyńska szkoła stała się dla Comeniusa wyzwaniem i swoistym „laboratorium”, w którym testował swe nowatorskie projekty, jako nauczyciel (do 1629) i jako rektor w latach 1637 lub 1638–1641. Wiadomo, że pracą dydaktyczną zajmował się sporadycznie i niechętnie. Znaczną rolę w dziele opracowywania podręczników dla leszczyńskiego gimnazjum odegrał Rafał Leszczyński (1579–1636), ówczesny dziedzic miasta, człowiek doskonale wykształcony, mający zrozumienie dla rewolucyjnych pomysłów czeskiego uczonego. Za jego namową Comenius zdecydował się oddać do użytku „sarmackiej ojczyzny” wszystko, co opracował z myślą o reformie czeskiej edukacji. W konsekwencji w 1631 roku opublikował słynny podręcznik *Janua linguarum reserata* (1631). Jego konwencję zainspirował inny leszczyński uczonec, członek scholarchatu gimnazjum i autor programu nauczania dla tej szkoły i podręczników, Jan Jonston (1603–1675), zapoznając Komeńskiego z pracą Williama Bathé’a. W Lesznie powstała w 1633 pierwsza w literaturze światowej teoria harmonijnego wychowania przedszkolnego *Informatorium der Mutter Schul*. W latach 30. rozwinął w leszczyńskim gimnazjum teatr: napisał i wystawił z udziałem uczniów przynajmniej dwie sztuki: *Abrahamus patriarcha* i *Diogenes cynicus*, wydane później w Amsterdamie. Napisał również pozostałe w rękopisie podręczniki do astronomii, geografii i historii powszechnej. W pracach pedagogicznych miał Komeński poparcie nie tylko Leszczyńskich, ale też matematyka Macieja Głoskowskiego (ok. 1590–1658), administratora dóbr Leszczyńskich Jana Jerzego

Schlichtinga (1597–1658) i Jana Jonstona. W pracach redakcyjnych i translatorskich współpracowali z nim duchowni Jednoty: Andrzej Węgierski (1600–1649), tłumacz na język polski *Januy i Vestibulum*, Georg Vechner (1590–1647), który zredagował *Vestibulum*, Adam Hartmann, Jan Bythner (1602–1675). Wraz z Janem Jonstonem zamierzał Comenius opracować nowy podręcznik do nauki języka łacińskiego *Palatium latininitatis*. Losy tego przedsięwzięcia pozostają nieznane. Liczne koncepcje zyskały materialną postać dzięki finansowej pomocy Leszczyńskich: ze środków Rafała wydrukowano *Informatorium der Mutter Schul*, a jego syn Bogusław przyznał pedagogowi w 1641 roku stałą subwencję na opracowanie *Wielkiej dydaktyki*. Komeński zadedykował właścicielom Leszna *Janua linguarum reserata* (Gdańsk 1633), *Centrum securitatis* (1633) i *Spiegel gutter Obrigkeit* (1637).

W Lesznie powstała koncepcja pansofii. Wstępny jej zarys ogłosił Comenius w 1637 roku w *Pansophiae prodromus*.

Oprócz działalności naukowej zajmował się Comenius sprawami wspólnoty, którą kierował. W pierwszych latach pobytu w Lesznie wydał dla swych rodaków liczne drobne utwory z zakresu homiletyki. Drukowane po czesku, w miejscowej oficynie, pełniły ważną rolę w wypełnianiu praktyk religijnych oraz wspierały pozostających na wygnaniu Czechów. Były to między innymi: *Historya o umurčenj, smrti, pohřbu y vzkryseni Pana nasseho...* (1631), *Řád Cýrkwnj Gednoty Bratřj Českých* (1632). Podczas drugiego pobytu w latach 1648–1651, rozczarowany niepowodzeniami w Anglii i Szwecji, skupił się głównie na działalności religijnej oraz kończeniu łacińskiego przekładu *Wielkiej dydaktyki* i pracą nad *De rerum humanarum emendatione consolatio catholica*. W odpowiedzi na niezadowolający Czechów wynik pokoju westfalskiego napisał w 1648 roku *Kšaft umirající matky Jednoty bratrské*, wydany w Lesznie w 1650 roku. W tym czasie zajął się także dokumentowaniem dziejów Jednoty. Opublikował 8 księgę dzieła Jana Łasickiego *De origine de rebus gestis Fratrorum Bohemicorum* (1649) oraz w 1655 roku przekład czeski *Historia persecutionum ecclesiae bohemicae*.

Przebywając w Lesznie Komeński utrzymywał liczne kontakty z uczonymi z Europy zachodniej i Prus Królewskich, głównie gdańszczanami oraz Ślązakami, które zaowocowały między innymi edycjami jego publikacji w Gdańsku i Brzegu. W 1635 r. poznał w Lesznie Martina Opitza (1597–1639), z którym pozostawał Komeński w przyjaźni przez długie lata. Znajomość z Krzysztofem Opalińskim (1609–1655), autorem *Satyr* wydanych w leszczyńskiej drukarni Daniela Vettera, zawarł w latach 40. Dla Opalińskiego, zamysłającego otwarcie w Sierakowie nowoczesnej szkoły, Comenius opracował program nauczania i zobowiązał się do przygotowania podręczników. W 1651 roku ukazały się w Lesznie: *Scholae latinae Vestibulum in usum Gymnasii Opaliniani* i *Charakter virtutum*.

Lata pobytu w Polsce to dla Komeńskiego również czas kontaktów z polskimi arianami. W Lesznie odwiedzili go — podejmując próbę nawiązania współpracy — Jonasz Schlichting (1592–1661) i Johann Ludwig von Wolzogen (1599–1661).

Komeński aktywnie uczestniczył także w życiu wspólnoty miejskiej, oddając pod prasy kazania pogrzebowe i mowy żałobne oraz inne utwory okolicznościowe. Były to głównie teksty upamiętniające zmarłych duchownych Jednoty oraz członków rodzin szlacheckich, na przykład Estery Sádovskiej (1630), Jana Cyrilla (1632), Pavla Fabritiusa (1649), Václava Lochara (1656). Opublikował też między innymi wiersz żałobny zamieszczony w tomiku zbiorowym *Cupressus emortualis* (1639) czczący pamięć Aleksandra Schlichtinga, zmarłego syna zarządcy Leszna. Najważniejszym tego rodzaju utworem jest kazanie wydane po śmierci Rafała Leszczyńskiego *Spiegel gutter Obrigkeit*.

W reakcji na epidemię, która wybuchła w Lesznie wkrótce po osiedleniu się braci czeskich i luteranów z pobliskiego Śląska w 1631 roku opublikował Komeński ważny tekst o chrześcijańskim traktowaniu zakaźnie chorych, wydany po niemiecku pod tytułem *Kurtzer Bericht von der Pestilenz...*, a po roku w języku czeskim: *Správa kratičká o morním nakažení*, w którym apelował o opiekę nad zakażonymi.

Wiodącą rolę odegrał Komeński w sprawie rzekomych prorocत्व głoszonych przez jego wychowanicę, Krystynę Poniatowską (1610–

-1644). W latach 1627–1629 Poniatowska wieszczyla upadek domu Habsburgów i papiestwa, a Komeński te wizje naglaśniał i rozpowszechniał. W 1629 roku w oficynach zachodnioeuropejskich, między innymi w Genewie, ukazały się teksty prorocत्व Poniatowskiej, zaś zbiorową edycję zawierającą również teksty profetyczne Christophora Kottera i Mikulaša Drabika wydał Komeński w Amsterdamie w 1657 pod tytułem *Lux in tenebris*. Władze Kościoła oraz Rafał Leszczyński, zaniepokojeni ewentualnymi reperkusjami, jakie mogły te prorocत्व wywołać, doprowadzili do zwołania konsylium, złożonego z lekarzy i duchownych. 24 IV 1628 roku zebrani orzekli naturalne podłoże zachowania badanej i zakazali Comeniusowi dalszego naglaśniania sprawy.

Liczne swe dzieła wydawał Komeński w miejscowej oficynie Daniela Vettera. Łącznie ukazało się ich — w świetle badań Kaweckiej-Gryczowej — 38. Nie ograniczał do korzystania z jednej oficyny. W czasie pobytu w Lesznie jego dzieła drukowane były też w Gdańsku, Brzegu oraz oficynach zachodnioeuropejskich.

Jakkolwiek Komeński traktował pobyt w Lesznie jako tymczasowy, na przełomie lat 40. i 50. dojrzała w nim myśl o stabilizacji, czego wyrazem był zakup domu na własność. Znajdował się on w południowej części miasta, w pobliżu Bramy Rydzyskiej.

W Lesznie Komeński znalazł azyl, bezpieczeństwo, szacunek i podziw, ale też w pożarze 1656 roku stracił swój życiowy dobytek, w tym kupiony kilka lat wcześniej dom. Najboleśniej odczuł utratę cennej biblioteki, o której pisał do swego zięcia, Piotra Figulusa, że była „starannie dobierana, której nie kupiłbym nawet za pięćset talarów”. (Pawelec, 2009: 149). Spłonęły gromadzone przez lata materiały do monumentalnego słownika języka czeskiego, prace pansoficzne i teologiczne przygotowywane do druku, liczne rękopisy i cały wydrukowany nakład *Manualnika*.

Funkcjonująca „czarna legenda” obwiniająca wielkiego pedagoga za przyczynienie się do spalenia Leszna w 1656 roku kładzie się cieniem na jego życiorysie już od czasu tych dramatycznych wydarzeń. Słynny *Panegyricus Carolo Gustavo* jego autorstwa (wydany ano-

nimowo w 1655 roku), a szczególnie zaangażowanie polityczne Komeńskiego przez cały niemal czas pobytu w Polsce poczytane zostały w środowisku katolickim, jak również przez niektórych współczesnych Komeńskiego wywodzących się z Leszna (na przykład Mikołaja Arnolda, rektora uniwersytetu we Franeker), za akt zdrady przybranej ojczyzny.

Komeński miał świadomość, że lata spędzone w Polsce były najwartościowszym okresem życia. Po opuszczeniu Leszna w kwietniu 1656 roku, w drodze do Holandii napisał i opublikował *Lesnae excidium*; relację z ostatnich wydarzeń i jednocześnie opis miasta sprzed pożaru. Przebywając na emigracji w Amsterdamie utrzymywał kontakty korespondencyjne z przywódcami wielkopolskiej Jednoty i gromadził środki na odbudowę Leszna. Wydał też w 1656 r. — jako dodatek do *Clamores Eliae* — odezwę do Polaków pod tytułem *Evigila Polonia*.

Badacze życia i działalności Komeńskiego są zgodni, że „Leszno było kolebką wszystkich idei reformatorskich i planów wydawniczych, które Komeński realizował później do końca życia”. (Bieńkowski, 1979: 54).

Bibliografia (wybór):

1. *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967-1968, s. 385-389.
2. Bečková Marta, *Leszczyńskie impulsy działalności i twórczości Jana Amosa Komeńskiego* [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komeniologów, Leszno 27-28 maja 1978. Materiały*, Leszno 1979, s. 55-64.
3. Bečková Marta, *Komenský a polska literatura*, „Pamiętnik Słowiański” 21, 1971, s. 159-176.
4. Bečková Marta, *Komenský a Polsko*, Praha 1983.
5. Bečková Marta, *Polští přátelé a stoupenci Komenskeho*, [w:] *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, red. Barbara Sitarska, Roman Mnich, Siedlce 2010, s. 19-30.
6. Bickerich Wilhelm, *Comenius in Lissa*, „Jahr-Büchlein der ev. reform. Johanniskirche zu Lissa”, 15, 1914, s. 17-30.

7. Bieńkowski Tadeusz, *Okres leszczyński – najbardziej twórczy w życiu Komeńskiego* [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komenologów, Leszno 27-28 maja 1978. Materiały*, Leszno 1979, s. 51-54.
8. Danysz Antoni, *Jan Amos Komeński. Przyczynki do jego działalności w Polsce*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 26, 1900, z. 1, s. 109-202.
9. Dworzaczkowa Jolanta, „Czarna legenda” Komeńskiego a rzeczywistość historyczna [w:] *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995, s. 329-242.
10. Dworzaczkowa Jolanta, *Sprawa Krystyny Poniatowskiej w Polsce* [w:] *Mezi Baltem a Uhrami. Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové*, ed. Václav Urbánek, Lena Řezníková, Praha 2006, s. 75-83.
11. Dworzaczkowa Jolanta, *Szkoła w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003.
12. Dworzaczkowa Jolanta, *Zniszczenie Leszna w roku 1656* [w:] *tejtje, Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 99-121.
13. Jelinek Emil, *Jakie znaczenie dla Leszna miało osiedlenie się w mieście braci czeskich i J.A. Komeńskiego?* [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komenologów, Leszno 27-28 maja 1978. Materiały*, Leszno 1979, s. 30-38.
14. *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1975.
15. *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380 rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, red. Alojzy Konior, Leszno 2009.
16. Pawelec Mariusz, *Jan Amos Komeński wobec inicjatyw irenicznych polskiego protestantyzmu*, [w:] *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380 rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, red. Alojzy Konior, Leszno 2009.
17. Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.
18. Kvačala Jan, *Des Comenius Aufenthalt in Lissa*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 8, 1893, s. 1-32.
19. Matuszewski Adam, *Odrębność i stereotypowość życia umysłowego w Lesznie w XVII wieku*, Leszno 1998.

20. *Sesja naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i w trzechsetną wydania „Opera didactica omnia” J.A. Komeńskiego*, red. Łukasz Kurdybacha, Wrocław–Warszawa 1957.
21. Skutil Jan, *Vliv kulturniho prostředí v Lešně na vývoj J.A. Komenského*, „*Studia Comeniana et Historica*” 16, 1977, s. 14-20.
22. Szymańska Kamila, *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie do roku 1939 na tle zainteresowania pedagogiem i jego twórczością w Europie Środkowej* [w:] *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku*, red. Barbara Sitarska, Roman Mních, Siedlce 2012, s. 53-58.
23. Voigt Paul, *Aus Lissas erster Blütezeit*, Lissa 1908.